

OPPONENSI VÉLEMÉNY NEMES NAGY JÓZSEF "A TÉR A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN" CÍMŰ AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

RECHNITZER JÁNOS

Nincs könnyű helyzetben az értekezés opponense, hiszen egy, már a címben is jelzett új tudományterületet bevezető munkáról kell véleményt mondania. A regionális, vagy - általam szívesebben használt - területi tudomány talán első hazai tudományági alapelemeit bemutató és rendszerező mű a disszertáció, hiszen ennek az új társadalomtudománynak az összes fontos kérdései, s azok megvácolásához használható fogalmak, s módszerek egységes szerkezetét kínálja. A szerző korábbi, sokirányú munkásságában mindig is jelen volt az igény arra, hogy a területi tudomány fogalmi rendszerét építse, miközben annak módszereiben is számos újat, érdekeset alkotott. A disszertáció Nemes Nagy József korábbi munkásságára épül tehát, de azt abban haladja meg, hogy a területi kutató széles körű tapasztalatait rendszerezi éppen a tudományterület alapkategóriáinak értelmezésével, s azokhoz természetesen kapcsolódó elemzési eljárások bemutatásával.

A területi tudomány iránt hazánkban az érdeklődés ugrásszerűen megnőtt a kilencvenes évek elejétől, ennek okait mindnyájan ismerjük. Sajnos nem voltunk felkészülve erre a robbanásszerű megújítási kényszerre, arra a választ csak a jelenségek leírásával, értelmezésével kíséreltük meg megadni, miközben nem, vagy kevésbé fordítottunk figyelmet az elméleti rendszerek tanulmányozására, a tudományterület fontosabb téziseinek adaptálására, vagy azok alkalmazására a sajátos viszonyaink között, éppen az átmeneti gazdaságok egyedi és megismételhetetlen körülményeiben. Az elmúlt években csak néhány - egy kezemen megszámolható - munkában találtam meg a területi tudomány egyes elemeinek, vagy pontosabban alapkérdéseinek felvetését, a megvácoláshoz szükséges tudományelméleti rendszerek felvázolását, s a kísérletet arra, hogy ezen összefüggések a hazai viszonyok között értelmezésre kerüljenek.

A disszertáció nem egy-egy, a területi tudomány alapfelvetését kívánja megvácolni, hanem azt célozza meg, hogy "a társadalom területi tagoltságának, a társadalmi folyamatok térbeliségének tudományos megismerésében több tudományterületen is szerephez jutó legfontosabb kérdésköröket, fogalmakat, és elemzési eljárásokat értelmezi és egységes rendszerbe ágyazva tárgyalja (3. old.)." A fogalmak és módszerek rendszerezésével arra keresi a választ, hogy mi a térbeli társadalmi összefüggések sajátossága. A területi dimenzió bekapcsolásával miként válik mássá, különbözővé, egyben újra egyedivé egy-egy szaktudományi megállapítás, alapkategória, vagy éppen módszer, s mindezek együttesen miként segítik a társadalmi térnek, mint a területi tudomány tárgyának a megismerését.

A disszertáció felépítése a fogalmak rendszerére épül. A legelemibb, s egyben talán legnehezebben megfogható alapelemből - tér és idő - kiindulva 11 fejezeten keresztül egyre összetettebb területi jelenségek bemutatásával dolgozza fel a területi tudomány legfontosabb alapkategóriáit, s egyben az azok által generált kérdéseket, pontosabban kihívásokat.

A munka nagyszerűségei között számomra az egyik élményt nyújtó az, hogy a disszertáns megalapozott matematikai ismeretei - nem véletlen, hogy földrajz-matematika szakon végzett, s rendszeresen publikált módszertani tanulmányokat - alapján az elméleti tételekhez elegáns természetességgel képes hozzákapcsolni módszertani bázist. Mindezt két összefüggésben adja meg, egyrészt az adott területi jelenség valós, gyakorlati, egyben aktuális kérdéseinek felvillantásával (kvázi illusztrálásával), másrészt szinte sugallja az olvasóban, hogy a feldolgozás, a megismerés eljárásai milyen "egyszerűek" lehetnek, csupán csak élni kell azokkal. (Az igényes alkalmazásokra egy-egy fejezet végén példákat találunk, amik a szerző saját kutatásai, de egyben esettanulmányai annak is, hogy a korábbi tudományos munkásságában egy célirányos vonulat figyelhető meg.)

A másik elismerésre méltó általános értéke a disszertációnak, hogy a nemzetközi irodalom átfogó rendszerezésen túl a területi tudomány hazai irodalmának éppen a fogalmi apparátusokhoz kapcsolódó feldolgozásáról is eligazító jellegű áttekintést kapunk. Miközben mindazon tudományterületek fontosabb szakirodalmi bemutatásra kerül, amelyek kapcsolatba hozhatók a társadalom térbeliségével, annak valamilyen elemét - éppen a sajátosságai következtében - értelmezik, bemutatják, illetve az analógia módszerével abban a területi tudomány számára üzenetek (fogalmakkal, vagy módszerekkel) rejlenek.

Az elméleti és módszertani (gyakorlati) elegancia és a nyitottság alapvető érdeme a disszertációnak, de egyben a jelöltnek is, hiszen egész munkássága a társadalom térbelisége vizsgálatának alapos, alkotó ismertségét tükrözi, azt az érettséget, s egyben magabiztosságot, amit a területi tudomány doktorától el kell és lehet várni.

Az opponens helyzete sohasem könnyű, most különösen nehéz, hiszen egy tudományterület rendszerelemeit és alrendszerait kellene véleményeznie, amit két úton tehet meg; vagy felállít egy másik struktúrát, s annak alapján értékeli a disszertációt, ekkor elvet és bírál, igényeket fogalmaz meg, a létező kategóriákat újrendezi, illetve a saját tudományos szemléletében gondolja végig a felállított rendszert, vagy elfogadja ezt a szerkezetet, mint a területi tudomány megismerésének lehetséges útját, s kiegészítéseket, megjegyzéseket fűz az építmény szintjeihez, azok kapcsolódásához. Nos, a magam részéről az utóbbi megoldást választottam. Elfogadom Nemes Nagy József rendszerezését a területi tudomány fogalmairól, s megkísérlem ezeket a rendszeralkotókat kiegészíteni, újabb elemekkel gazdagítani. Ez a választás egyben azt is jelenti, hogy a disszertáció mindegyik fejezetéhez fűzök megjegyzéseket, így véleményemben, annak szerkezetét követem.

1. A regionális tudomány

A szerző négy alapközelítésben tárgyalja a regionális tudomány értelmezését (tiszta földrajz, regionális tudomány, mint új szintézis és integráció, területi tudományok; tértudományok közös elemei, s végül egy önálló diszciplína: a tértudományi fogalmakból építkező, azok közös elemeit kiemelő és egységesítő új tudomány).

Talán hasznosabb lett volna a regionális tudomány születését, annak kialakulását alaposabban vizsgálni és elemezni, a genesis és azt serkentő társadalmi-gazdasági környezet, illetve az alkotó tudósok munkássága, azok megállapításai

(Isard tudományelméleti elemzései) jobban segítenék a választást. Egyértelmű, hogy a földrajz tekinthető az anyatudománynak, míg az apasággal, a megtermékenyítéssel alaposan "gyanúsítható" a közgazdaságtudomány, de legyeskedett a földrajz körül a szociológia, a politológia, a történettudomány, az antropológia és más, a társadalmi térrel foglalkozó tudományok is. A regionális tudomány születésének körülményei mellett maguknak a kutatóknak a szemléletét, a mentalitását, a nyitottságát alapvetőnek és eligazítónak kell tekinteni.

Magam határozottan amellett foglalkozok állást, hogy a regionális tudomány helyett a területi tudomány kifejezés használata elfogadható és ajánlatos. A terület fogalom egységesíti mindazokat az objektumokat, tevékenységeket és jelenségeket, amik valamilyen helyhez (mint azt a disszertáció a Térelemek fejezet megfogalmazza) köthetők, egyben annak sajátosságait, egyediségét és másságát is megjelenítik. Éppen az a tudományterület célja, mint azt a szerző írja: "a társadalmi tértudományok legalapvetőbb közös fogalmait, elméleteit, módszereit egységes rendszerbe foglaló és a társadalmi jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló társadalomtudomány" (7. o.).

Egy új társadalomtudomány a területi tudomány, már nem a köztes tudományokhoz tartozik, már nem az ún. inter-, vagy multidiszciplináris tudomány. Rendelkezik egyértelműen meghatározható szemlélettel (a társadalom térbeli folyamatainak vizsgálata), vannak sajátos fogalmi és módszerei, kilépett tehát az átmeneti tudományok köréből, viszont megtartotta, mint az egyik alapvető jellegzetességét a széles körű kapcsolatait más - elsősorban a térrel is foglalkozó - tudományterületekkel. (Nem véletlen, hogy területi tudományban született a disszertáció, és a majdani tudományos fokozat is idekapcsolódik).

Mint minden tudományban, az elméleti és a gyakorlati elemzések jól elhatárolhatók, ebben semmi különöset nem nyújt a területi tudomány, talán csak annyival többet, hogy a gyakorlati kérdés által serkentett elemzések a társadalomtudományok átlagánál több tétel felállításához, kidolgozásához vezettek el (10. o.).

Az már hazai különlegesség, hogy az elméleti kutatások igencsak háttérbe szorultak, sőt kimondottan hiányoznak. Az okokat nem villantja fel a dolgozat, holott mindezek erősen hatnak a nem tisztázott társadalom-gazdaság földrajz, kontra területi tudomány kapcsolatrendszerére, vagy ezen új társadalomtudományi diszciplínának a megcsontosodott tudományosztályozásban elfoglalt - napjainkban ugyan egyre javuló - helyzetére. Mindez azután kulminálódik a felsőoktatásban, vagy éppen a különféle kutatási pályázatokban, illetve esetünkben a tudományos minősítésben.

Felmerül persze a kérdés, lehet-e újat, mást mondani a területi tudományban, s nemcsak arról van szó, hogy a piactudományokra kidolgozott elméleteket adaptáljuk a hazai viszonyokra, s megtaláljuk azok esetlegesen jelentkező egyediségét? Megítélésem szerint többről van szó. A hazai területi tudomány azzal nyújthat újat, ha az átmenet térbeli folyamatainak sajátosságait alaposan feltárja, annak jelenségeit a területi tudomány elméleti megállapításaival összeveti, keresve az új törvényszerűségeket a területi sajátosságok hatásairól a gazdasági és társadalmi megújításban, modernizációban, ebben a félperifériában, Közép-Európában.

2. Tér és idő - egyenlőtlenség és rendezettség

A tér a szerkezet, az idő pedig a változás, a területi jelenségek vizsgálatánál éppen ezt a kettősséget kell megragadni, hogy az adott struktúrák miként változnak, illetve azok alkotó elemeit milyen hatások, változások formálják. A fejezet szemléletesen mutatja be a tér és idő kapcsolatokat, a különféle terek szerkezetét, ugyan nem beszél a gazdasági térről, holott annak szerkezete, legyen az külső vagy éppen belső tér, jelentősen kihat a térbeli társadalmi folyamatokra. Az egyenlőtlenség és a rendezettség alapvető konfigurációjához kapcsolja a szerző a területi elemzések alapeljáráseit, s az egyenlőtlenségek dimenzióival már a területi szerkezetek jellemzőit, s egyben elemzésének lehetséges irányait is megadja. A tér és idő összekapcsolását az időföldrajz bemutatásával zárja. Meg kell itt jegyezni, hogy a térpályák a társadalmi státuszban bekövetkező változásokkal együtt átalakulnak, s ezek összességében kihatnak a térbeli kapcsolatokra, átrendezhetik a térszerkezetet, növelhetik az egyenlőtlenséget, de hozzájárulhatnak a térbeli társadalmi aktivitás fokozásához.

A fejezet az alapfogalmakon túl képes volt az alapvető módszertani kérdésekre is választ adni úgy, hogy nem megtörte, hanem éppen erősítette az alapvető kategóriák megértését, értelmezését.

3. Terek

A területi elemzések alapkérdése, hogy egy-egy jelenségnek a belső és a külső tere miként viszonyul egymáshoz, hogyan kapcsolódnak össze ezek a terek, s éppen a belső sajátosságok miben érvényesülnek, azok változásaira a külső terek miként hatnak, s fordítva. A területi tudomány alapkérdése ez, hiszen bármilyen telephely-, vagy lakóhelyválasztást a belső "terek" értékei, elvárásai, technológiai és további számtalan tényező motiválnak, miközben megkezdődik magának a külső térnek az alakítása, abban az új igények, elvárások megjelenése, illetve hatásainak beépítése, feldolgozása az adott területi szereplők saját rendszereibe, elvárásaiba, igényeibe, életmódjába.

Az elemek találkozása, a hatások jellege és erőssége, az egymásra épültség jelenti lényegében a területi vizsgálatok tárgyát, s egyben ezeken keresztül lehet a beavatkozásokat, azok jellegét megragadni. Erre a beavatkozásra nem találtam utalást a fejezetben, hiszen annak különféle sajátosságai, egyáltalán nem az adott tér szerkezetéhez kapcsolódó döntés milyen könnyen - kimondottan hosszú távra - deformálhatja a tereket, vagy éppen erőforrások pazarlásához vezethet. Erre jócskán voltak, vannak példák a területi politikától kezdve az ágazati politikákon át egészen az egyének sorsát megváltoztató politikai döntésekig. (A kétfajta tér összekapcsolásánál 3.2. táblázatból kimaradt a centrum (hatalom, hierarchia), mint térkategória, holott az ahhoz kapcsolható fogalmak szintén jól kifejezik az elvárást és a különbözőségeket).

A fejezetnek van egy módszertani üzenete is számomra. Az észlelt tér kapcsán kell felhívni a figyelmet ismételten, hogy a területi kutatásokban a primer felvételeknek a szerepe egyre határozottabban érvényesül. Nem ragadhatunk le a jelenség leírásánál, terek mennyiségi paramétereinek elemzésénél, szükséges azok minőségi összetevőinek sokoldalú meghatározása is. A tartalmak, a minőség, a sajátosságok, a

valós kapcsolatok megragadása éppen ebben a kettősségben válik igazán fontossá, hogy aztán fel tudjuk mérni a beavatkozások következményeit, vagy előre jelezzük a területi szerkezet alakulásának lehetséges irányait.

4. Térelemek

Hamvas Béla helymeghatározásában a területi tudomány lényege, s egyben sajátossága is kifejeződik, hiszen valójában a helyeket, s ezzel a dolgok másságát vizsgáljuk, miközben azt keressük, hogy mennyire a helytől, és mennyiben a dolgoktól függenek ezek a másságok. Helyből kiindulva a térbeli jelenségek alapegységeit mutatja be ebben a fejezetben, s a 4.3. és 4.4. ábrán szemléletesen illusztrálja a kapcsolataikat és egymásra épüléseiket. Ennek a rendszerezésnek az eredménye a területi elemzések hat alapirányának meghatározása: a térbeli áramlások (migrációk), a hálózatok, a csomópontok: a településhálózat, a hierarchiák, régió és a diffúziókutatás.

A térelemek értelmezése és kapcsolatai, felvezethet a területrendszer fogalmához, ezt a szerző nem vezeti be, beszél ugyan térszerkezetről (60. o.), de a területrendszer ennél azért több, megítélésem szerint, mivel az nemcsak jelenségek és dolgok térbeli elrendezését, hanem azok működését (intézményrendszer, szabályozás) is magában foglalja. A területrendszer lehet aztán a térbeli folyamatok tanulmányozásának összevont tárgya, ahol éppen a modellezéssel a beavatkozások hatásait és következményeit állapíthatjuk meg, növelve ezzel a rendszer működési biztonságát, egyben stabilitását. A területi kutatások rendszerszemléletű elemzése, amelynek nagyszerű példája maga a dolgozat is, nem elterjedt a hazai területi elemzésekben. Azok többségében egy-egy jelenség, alrendszer leírására, bemutatására törekednek - ami nem rossz alapjában - ám a hatásokat, a kapcsolódásokat, a rendszerelemek egymásba fonását éppen a gyenge módszertani bázis miatt már kevésbé képesek kimutatni, holott ebben rejlenek az üzenetértékű következtetések.

5. Térségi szintek

A fejezet napjaink hazai területi kutatásainak egyik gyakran vizsgált kérdését; a térfelosztás vertikális és horizontális tagoltságát mutatja, illetve pontosabban rendszerezi az ezzel kapcsolatos alapelveket.

A térfelosztásnál felvezetésében említést tesz arról, hogy milyen pongyola fogalmakat ad a területfejlesztési törvény a területi egységekre, azok nem kapcsolódnak egybe, a nevezéktan nem egységes. Az üzenet ebben a bevezetésben nemcsak a törvényalkotóknak, vagy az előkészítő hivatalnokoknak szól, hanem a területi tudomány művelőinek, hiszen az egységes fogalomalkotás a szakmából hiányzik, nagyon kisszámú térelemnek azonos az értelmezése. A gyermekbetegségre részben gyógyírt éppen ennek a disszertációnak a megismerése adhat, de magának a területi kutatóknak a még sokszínűbb szakmai kommunikációja.

A fejezet talán legérdekesebb része a településhierarchia levezetése, s magának a hierarchia fogalomnak az értelmezését "csupán egy vagy több belső társadalmi térbeni dimenzióban" (67. o.) tartja elfogadottnak a szerző, s helyette a települési lépcső, települési lejtő kifejezést tartja használhatónak. Lényeges kérdést érint a disszertáció, itt azt, hogy a települések közötti viszony csak egy adott társadalmi-

gazdasági helyzethez köthető, s ebben az alá és fölrendeltségi relációk megváltoznak, átalakulnak, sőt éppen a szereplők értékrendjéből (pl. belső terek), és lehetőségeikből (pl. mobilitás) következő változások formálják alapvetően ezeket a viszonylatokat. Hazai példákat hozhatunk arra, hogy a korábbi viszonylatok a települések között hogyan olvadtak el, vagy éppen miként merevedtek meg, illetve termelődtek újbabbak.

A térszerveződés csomópontjainak alakításában (73-74. o.) a piac szerepét, s annak nagyságát nem lehet elhanyagolni. Akár Thünen, akár Lössch-modellje, de a modern telephelyelméletek (pl. a telephelyek átrendeződése a termékéletgörbe különböző fázisaiban) is azt sugallják, hogy a gazdaság megteremti a maga térségi-piaci szintjeit (gondoljuk itt a Ricardo-javak, Lössch-javak, Thünen-javak), ezek ugyan nem kapcsolódnak össze az igazgatás szintjeivel, de azt erősen befolyásolják, sőt annak mozgásait számos esetben determinálják. A gazdaság és piac új térszerveződésai (pl. Marshal ipari övezetei) számos esetben eltérnek a társadalom térszerveződésétől, s mindezek konfliktusokat, működési zavarokat okozhatnak. A gazdaság és a piac terei autonóm terek, azok kialakulásának és változásának ismerete nélkül nem érthetők meg a térségi szintek tagozódása, hiszen itt nem a vertikálitás, vagy a horizontalitás a kérdés, hanem a generáló funkciók jelenléte, annak területi hatásainak számbavétele.

6. Horizontális térfelosztás

A disszertáció hatodik fejezete a térfelosztás horizontális rendszereit, alapelveit és (a valóságos szerveződés követése, kompatibilitás, kezelhetőség) kérdéseit tárgyalja. Érzékletesen szemlélteti, hogy ezen térfelosztásban mennyi nem objektív elem, rövid távú érdek, rosszul értelmezett fogalom, stb. bukkan fel, gondoljunk a napjainkban szerveződő regionális fejlesztési tanácsokra.

A határ probléma szintén a fejezet egyik érdekessége. Itt fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a határ és annak közelsége új gazdasági tartalommal is bírhat, hiszen a határ-gazdasági kutatások arra keresnek választ, hogy az egyes javak és szolgáltatások keresletét (osztrák-magyar határ), vagy a telephelyek választását (USA-Mexikó határ), vagy sajátos piacok kialakulását (magyar-román határ, orosz-litván határ) milyen gazdasági tényezők alakítják, milyen sajátos komparatív előnyök jelennek meg a határtérségekben. Hasonlóan itt kell megemlíteni a sajátos térszerveződéseket (eurorégiók), amelyek megkísérlik intézményesíteni és egyben összekapcsolni a választóvonalak menti különbözőségeket, s ezzel egy új térszerveződést létrehozva.

7. Helyzet

A térbeli elrendeződésben a helyzet szerepe felértékelődik. A földrajzi helyzet gazdasági kapcsolatokat, társadalmi egymásra épületeket, sőt környezeti viszonyokat is meghatároz. A fejezet részletesen foglalkozik a súlypont kérdésével, mint ezen meghatározottságok tömörülésével, illetve érinti azok átrendeződését, eltolódását. Jól lehetett volna illusztrálni a súlypontok szerepét és befolyását a térbeli folyamatokra, akár a világgazdasági, akár a nemzetgazdasági súlypontok áthelyeződésével. Hasonlóan izgalmas kérdése a fejezetnek a centrum feldolgozása.

Mi a centrum, hogyan válik egy hely centrummá, mik a centrum funkciók, azok miként változnak a különféle terekben és időben? A kérdésekre választ a fejezetben nem kapunk, inkább a pólust, mint erőteret villantja fel a szerző, holott hasznosabbnak találtam volna többet foglalkozni a centrum kérdésével, mivel az a területi kutatásokban fontos helyet kapott, illetve fog kapni. A periféria szükségszerűen követte a centrum fogalmát, aminek tartalmáról az áttekintés élvezetes, de hasznos lett volna utalni arra, hogy a periférikus helyzet felszámolása a területi politika egyik alapproblémája, s annak megoldásai milyen széles skálán mozoghatnak.

A szomszédság kapcsán hasonlóan említést érdemel, hogy az elkülönülés és az együttműködéssel az egymás melletti területi egységek mennyire más és más fejlődési pályákat járhatnak be (gondoljunk az országhatár menti térségekre).

8. *Távolság és irány*

Míg az előző fejezetben a módszertani felvezetések hiányoztak, addig a távolsággal és az iránnyal foglalkozó részben már modellek kerültek levezetésre, jelezve a disszertáns nagyfokú elkötelezettségét a tételek egzakt értelmezése iránt.

A távolság a területi elemzések alapkérdése, aminél nemcsak az idő-, költség- és a társadalmi távolság, hanem a gazdasági távolság fogalmának felvezetése is szükséges.

A gazdasági távolság többet és mást takar, mint az előbbi fogalmak, bár azok nélkül nem vezethető le, viszont, mint egy generális távolság meghatározásában megjelennek olyan fogalmak, értelmezések, tényezők, amelyek térbeli társadalmi jelenségek sajátosságait jelenthetik, kifejezve azok elkülönültségét, eloszlásának jellegzetességeit. Számomra a gazdasági távolsághoz közel áll az elérhetőség fogalma, amely részben az idő- és társadalmi távolsággal van szoros kapcsolatban, de utalhat a költsgéttávolságra, miközben a különféle térbeli jelenségek egymáshoz viszonyított hatásait is kifejezi. A 11. fejezetben, a jelenségek térbeli mozgásánál lesz ismételtelen jelentősége az elérhetőségnek, illetve azt erősítő, vagy éppen gyengítő tényezők bemutatásának.

9. *Alakzat, alak, dimenzió*

A térbeli jelenségek eloszlásának tanulmányozása új lehetőségeket nyithat a területi kutatásokban. Itt nem csak arról lehet szó, hogy a különféle fejlettségi típusokat meghatározzuk, hanem a térbeli struktúrákat milyen alakzatokkal írjuk le, azok változása, átrendeződése mit tartalmaz, milyen megújítási, vagy fejlesztési döntéseket, vagy éppen ítéleteket sugall.

Gondoljunk csak a fejlődési "banánra", a közép-európai "bumerángra", a szőlőfürtökre, vagy egyéb, a különböző fejlődési típusokat illusztráló alakzatokra. Ezek alkalmasak egyrészt "eladni" a térbeli sajátosságokat, másrészt hatnak a fejlesztésre, inspirálnak a felzárkózásra, vagy éppen determinálják a leszakadást. A térbeli alakzat-elemzés közül a fraktálok bemutatása újszerű és izgalmas, az üzenete számomra az, hogy a térfolyamatok modellezéséhez nagyszerű lehetőséget kínálnak, amivel minél előbb élni kell a területi kutatásnak.

10. Térkapcsolatok

A térbeli elemek és jelenségek egymásra hatását a klasszikus modellekkel mutatja be a szerző, egyben utalva arra, hogy a területi auto-korrelációk új lehetőséget kínálhatnak a kapcsolat-vizsgálatokban. A belső összetartozás értelmezésénél említést érdemelt volna az önerős fejlesztés problémája, míg a külső kapcsolatoknál az exportbázis-elmélet felvezetésével illusztrálható volna az, hogy egy-egy fogalmi meghatározás miként válhat a területi fejlesztés elméleti alapjává. A potenciál modellre felhozott példa szemléletes, új, illusztrálja annak tartalmát, viszont nem elhanyagolható éppen a gravitációs modellekben a centrumok "térerősségének" meghatározása, abban rejlő gondok és ellentmondások.

11. Mozgások

A területi gazdasági növekedésre a tőke, a munkaerő és az információk mozgása, térbeli átrendeződése erősen hat, sőt, mondhatni annak alapvető meghatározója. A szerző alapos értékelése a térbeli mozgásokról nem gazdaságcentrikus, elsődlegesen a népesség és az új javak, ismeretek (innovációk) áramlását elemzi alaposan.

Szükséges áttekinteni, vagy utalni a gazdasági tényezők térbeli mozgását akadályozó és serkentő faktorokra is, hiszen mindezek kapcsolódnak a területi politikához, amely a tudatos beavatkozásokat tartalmazza a területi rendszerekbe, azok kívánt állapotainak elérésére.

Az újdonságok térbeli terjedésénél én említést tennék a véletlen hatásokról is, hiszen éppen a hely "varázsa" az, ami egy-egy új jelenség, ismeret, tevékenységi mód, szemlélet, magatartás megtelepedését ösztönzi, aztán ezek hatására térségi megújítások sorozata indulhat meg. (Gondoljunk csak a Balaton-felvidék üdülőfalvainak létrejöttére, s azok területi hatásaira.)

12. Térbeli és területi fejlődés

A fejlődés fogalmában összpontosulnak a korábbi fejezetekben tárgyalt fogalmak, eljárási módok. A szerzőnek a megállapítása, miszerint "minden fejlődés (változás) térbeli is, a földi térben zajló társadalmi fejlődés mindig területi is" (149. o.) tükrözi a gondolkodás módját, de egyben eligazító üzenet lehet a területi kutatások számára, részben annak fontosságának illusztrálására, részben szemléletének alakítására. Mindebből viszont az is következik, hogy minden társadalom és gazdaságfejlesztési döntés, tegye azt a szereplők bármelyike, az egyben területi döntés is, aminek következtében a térszerkezetben változások következnek be. Ha ez a szemlélet érvényesülne a társadalom- és gazdaságpolitikában, akkor területi folyamatokat rendezettebben lehetne alakítani, s azokon keresztül a modernizációs hatások is gyorsabban, egyben sikeresebben érvényesülnének.

Ide kapcsolódik a szerző azon helyes megállapítása, hogy a regionális növekedést nem lehet azonosítani a régiók növekedésével (152. o.), míg ez a fogalom együtt jár a területi egységek differenciálódásával. A növekedés és a fejlődés kapcsolata és ellentmondásai a posztmodern regionális politikákban megjelennek, hiszen azok keresik a területi egység belső erőforrásainak új aktivitását, éppen a külső tényezők arányos, nem térségidegen megjelenítésével.

A szerző a területi egyenlőtlenségek értelmezésénél a Jánossy-féle helyreállítási, vagy trendméleletet villantja fel, "legalább középtávon helyreállítási periódusra kell a regionális fejlődésben felkészülni, ami egészen addig meghatározóan a regionális differenciálódást jelenti, míg a gazdaságban a fejlett piacgazdaságra jellemző részarányok helyre nem állnak, azaz a termelőágazatok helyét a terciér és a kvaterner szektorok veszik át". A területi fejlődés sajátosságait éppen a különféle trendek alapján még nem elemezték - éppen a szerzőnek volt ezzel kapcsolatban érdekes módszertani előadása a Földrajzi Társaság jubileumi konferenciáján -, nem tárta fel a területi kutatás az átmenet regionális sajátosságait, csak néhány tényezőjét ismerjük a kilencvenes évek területi fejlődésének, illetve a regionális különbségek újraéledésének.

Látnunk kell, hogy új módszerekre, elemzési eljárásokra van szükség a területi fejlődés elemzésénél, mert a korábbi technikák és az új-régi mérőszámok (pl. a területi GDP) nem ad választ a különbségek érzékelhetően növekvő jelenlétére és újratermelésére. Talán a területi fejlődés, annak hajtóerőinek pontosabb meghatározása közelebb viszi a területi kutatást ennek az alapkérdésnek az átgondolásához.

A befejező fejezetben a szerző összefoglalja a disszertáció üzeneteit, s a hat nagy kérdéscsoportban veti fel a területi tudomány jövőbeli kihívásait. Ezekre a kérdésekre a hazai területi tudomány választ csak akkor adhat, ha erősíti elméleti alapjait, s módszertanában merészen alkalmazza a tértudományok kínálta újabb és újabb eljárásokat.

Összefoglalva megállapítom, hogy Nemes Nagy József disszertációja alaposan feldolgozza és rendszerezi a területi tudományok megismerésének alapelemeit és azokhoz kapcsolódó módszereket. Elsőként kísérl meg felépíteni a tudományterület ismeretelméleti kategóriáit, azok egymáshoz való kapcsolódását, mindehhez új megismerési módszereket és eljárásokat is ajánl, adaptál, miközben számtalan példán (kutatási eredményen) keresztül igazolja tételeit. A jelölt disszertációja és az azt megalapozó korábbi tudományos munkássága alapján az akadémiai doktori cím viselésére méltónak tartó, annak megítélését a bizottságnak és a Doktori Tanácsnak ajánlom. Tekintettel arra, hogy ez a disszertáció és a munkásság is a területi tudományhoz kapcsolódik, illetve annak épülését nagyban segíti, a címben kérem megjelölni, hogy az a területi tudományban született.